

УДК 001.891.3:39«С. В. Юшков
Наталія Юсова

РОЗРОБКА ТЕОРЕТИЧНИХ ПРОБЛЕМ ЕТНОГЕНЕЗУ СЕРАФИМОМ ВОЛОДИМИРОВИЧЕМ ЮШКОВИМ (1940-рр.)

У статті на основі віднайдених архівних джерел висвітлюються теоретичні погляди С.Юшкова з проблем етногенезу. В центрі уваги – міркування вченого стосовно етнокатегорії «народність». В додаток до статті подається публікація тез доповідей вченого із зазначеної тематики, що зберігаються в особовому фонді С.Юшкова в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтв України.

Питання про участь С. Юшкова в розробці теми походження українського народу вже частково заторкалося в статтях автора даної розвідки¹. Як показують віднайдені архівні джерела, названий вчений розробляв проблематику етногенезу в загальнотеоретичному аспекті. Ця обставина суттєво допомагає окреслити внесок українських радянських вчених у становлення етногенетичної галузі науки в СРСР; адже С. Юшков, хоча і був росіянином за походженням, займався проблемами давньої історії України та Росії, був член-кореспондентом АН УРСР, а також впродовж багатьох років – старшим науковим співробітником Інституту історії України АН УРСР (далі – ІІУ). Однак, передусім, зупинимось дещо на причинах і власне актуалізації етногенетичних досліджень в СРСР станом на передвоєнний період.

У другій половині 1930-х рр. в СРСР, фактично розпочала своє становлення етногенетична галузь науки. Офіційним імпульсом до початку етногенетичних досліджень в країні послужили державно-партійні документи стосовно історичної науки й освіти,

прийняті в середині 1930-х рр. Ці рішення сприяли започаткуванню роботи дослідницьких колективів над створенням фундаментальної багатотомної «Історії СРСР». Саме робота над даним проектом уможливила поглиблене вивчення минулого всіх народів СРСР, що, в свою чергу, поставило перед академічною наукою завдання з'ясування їх походження².

Головним фактором-каталізатором впровадження етногенетичних студій стала необхідність протидії нацистським расовим доктринам. З огляду на ідеологію пангерманізму у вересні 1936 р. сектор історії середніх віків новоствореного Інституту історії АН СРСР затвердив перспективний план наукових досліджень, серед яких намічалася розробка пошукових проектів з історії слов'янських народів³. У листопаді наступного року директор Інституту академік Б. Греков у доповіді, присвяченій підсумкам досліджень з історії СРСР за 20 років (виголошена на засіданні Відділення суспільних наук АН СРСР; *дали – ВСН*), серед головних питань, що їх необхідно вирішувати історикам, одним із перших, називає проблему етногенезу на теренах Східної Європи⁴. Цілком очевидно, що академік мав на увазі насамперед актуальність науково-практичних дослідів у галузі етногенезу східних слов'ян.

Взагалі, етногенетичні студії стали головним напрямком радянської науки⁵. На це були залучені кращі сили радянських фахівців та були асигновані великі кошти⁶. В нових політичних умовах, саме питання «етногонії», найперше слов'янської і східнослов'янської, стали в авангарді «історичного фронту» що, у свою чергу, проголошувався «головним ідеологічним фронтом»⁷. Питання етногенезу стали вважатися одними з головних питань історичної науки⁸. Вони посіли ключове місце у розробці проблематики давньої історії народів СРСР.

Створення Президією АН СРСР Комісії з проблем етногенезу в 1938 р., щонайперше, було продиктовано названими вище причинами, бо, як вказувалося у рішенні Президії, етногенетичні дослідження мають велике значення в боротьбі «з спотвореннями в царині історії, особливо ж з фашистськими фальсифікаціями»⁹.

Також і на першій нараді з питань етногенезу (вересень 1938 р.) у виступі головуючого на цьому заході професора О. Удальцова було підкреслено, що дана проблематика актуальна у зв'язку з необхідністю «протидії фашистській, людиноненависницькій, расистській теорії походження народів і племен»¹⁰. А на сесії ВСН АН СРСР у жовтні того ж року О. Удальцов закликав присутніх протиставити «лженауці фашистської Німеччини» вчення про етногенез «з точки зору марксистсько-ленінської теорії»¹¹.

Дійсно, низка вчених – медієвістів і археологів (серед них, перш за все, необхідно виділити самого О. Удальцова), спираючись у методологічному аспекті на твори Й. Сталіна та глотогонічну теорію академіка М. Марра, в кінці 1930-х – у першій половині 1940-х рр. спробували створити засади марксистсько-ленінської теорії етногенезу. В цій роботі, як виявилось, брав участь і С. Юшков.

С. Юшков, на чому варто зробити акцент, ще з початку 1930-х рр. був причетний до наукової діяльності в сфері історії національних меншин СРСР. Так, наприклад, йому довелося працювати у 1934 р. в Дагестанському НДІ національних культур при ЦВК Дагестанської АРСР на посаді завідуючого сектору історії¹². У передвоєнні роки була створена при ВСН АН УРСР Комісія з проблеми походження української народності¹³. До її складу увійшов як представник від ІУ АН УРСР і С. Юшков¹⁴. Він також очолив науково-дослідну групу з виконання цієї теми в самому Інституті¹⁵. У плані для ІУ намічалось, зокрема, «вивчення спадщини класиків марксизму-ленінізму щодо визначення самого поняття народність»¹⁶. Видається природним, що питаннями теорії мав зайнятися керівник групи. У загальному тематичному плані ІУ на 1939 р. у С. Юшкова значилося написання монографії «Походження Київської Русі» (на червень 1940 р. вона мала бути здана до друку)¹⁷, на сторінках якої вчений, напевне, повинен був би торкатися теоретичних питань етногенезу. Оскільки «слідів» монографії не віднайдено ні в українських, ні в російських архівосховищах, то про неї можна скласти уявлення з опублікованої в 1940 р. статті з подібною до монографії назвою

– «До питання про походження руської держави», де викладені деякі теоретичні міркування з приводу походження «Русі» в контексті розгляду утворення давньоруської державності¹⁸.

Історик, евакуйований в перші роки німецько-радянської війни до Середньої Азії¹⁹, очолив в Алма-Аті новостворений Інститут історії, археології та етнографії Казахської АН РСР²⁰. Серед матеріалів одного з двох особистих фондів С. Юшкова, що зберігаються в київських архівосховищах – Ф. 1292, Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі –ЦДАМЛМУ) –віднайдено тези двох доповідей. Одні – під назвою «Загальні передумови виникнення народності», в яких, зокрема, загальні теоретичні міркування на тему етногенезу прив'язуються до питання про походження казахської народності²¹. Як припускаємо, вчений готував ці тези для виголошення на серпнево-вересневій сесії 1942 р. Комісії з питань етногенезу і етнографії в Ташкенті, але щось не склалося. В будь-якому випадку, згодом, тези були підготовлені С. Юшковим під час евакуації до Алма-Ати. До питання датування даних тез повернемося дещо пізніше: у вступній частині, яка репрезентуватиме самий документ. Інші тези – чернетка доповіді без назви, присвячена аналогічній проблемі, але у її висвітленні частково розглянуто східнослов'янський етногенез²². Датування цих тез ускладнено, але припускаємо, що вони підготовлені або наприкінці війни або в перші повоєнні роки.

У викладі нашої студії будемо опиратися саме на «казахський» варіант, як більш уцілілий за обсягом. Варто зазначити: вказані тези доповідей є не інваріантами однієї промови, а такими, що готувалися для різних потреб, хоча по змістовій суті вони майже подібні. Враховуючи названі нюанси вважаємо за доцільне здійснити публікацію обох промов.

Упродовж доповіді, яку обрано за основу даної розвідки, в своїх теоретичних побудовах С. Юшков майже виключно розвиває положення Й. Сталіна, викладені тим у статті «Марксизм і національне питання», яка була опублікована 1913 р. і неодноразово перевидавалася в радянський час²³. У щойно названій роботі Й. Сталін виклав власні міркування з питань етногенетики, з-по-

між іншого, сформулював визначення поняття «нація», що стало класичним у радянській етнографічній галузі науки. Наведемо це визначення: «Нація є історично усталена стійка спільність людей, яка виникла на базі спільності мови, території, економічного життя і психологічного складу, що проявляється в спільності культури»²⁴. Згідно з Й. Сталіним, нації виникають під час переходу від феодалізму до капіталізму; «чистих» націй не буває, вони «складаються з різних рас і племен»²⁵. Потрібно зауважити наступне: у своїй статі Й. Сталін досить детально розглядає і аргументує основні ознаки єдності і спільності нації²⁶. Цей теоретичний виклад став основою радянської теорії етногенезу і згодом застосовувався до етнокатегорії «народність». Першим застосував у такому взаємовідношенні роботу Й. Сталіна голова Комісії з питань етногенезу при ВСН АН СРСР О. Удальцов на сесії названої комісії в кінці серпня 1942 р. в Ташкенті²⁷. Проте, стаття на основі доповіді була опублікована лише в кінці 1944 р.²⁸

Скоріше за все, С. Юшков у своїх теоретичних побудовах використав націологічну працю Й. Сталіна для обґрунтування походження народності цілком самостійно і незалежно від міркувань О. Удальцова. В будь-якому випадку С. Юшков не посилається на роботи цього офіційного етногенетика. У першій тезі доповіді С. Юшкова, відповідно до підняття престижу етногенетичних досліджень, а також у зв'язку з політичною актуалізацією, проголошується, що питання етногенезу (або інакше – виникнення народності) є однією з головних проблем історичної науки. Вчений мотивує це тим, що від правильного їх вирішення залежить в'яснення основних моментів історії тієї чи іншої народності; в тому числі й «історії державності та правового ладу; мови, літератури, мистецтва тощо»²⁹. Між тим, у працях «буржуазних дослідників» питання етногенезу вирішувалися «виходячи з метафізичних та ідеалістичних позицій». Вони, як узагальнює С. Юшков, розглядали народність, як щось незмінне, як таке, що дається раз і назавжди. Хибним, на думку С. Юшкова, є підхід тих дослідників, які виводять поняття народності й нації з національної свідомості та волі, коли потрібно навпаки – виводити національну свідомість з умов життя певної

нації. Іншим хибним моментом, характерним для буржуазних соціологів, є змішання поняття нації з расою та племенем³⁰.

С. Юшков підкреслює виключне значення праць Й. Сталіна з національного питання для марксистської теорії етногенезу. Саме у працях Й. Сталіна, як вважає вчений, було «розкрито антинауковість і реакційність характеру теорій буржуазних соціологів щодо сутності та виникнення нації»³¹. На думку дослідника, Й. Сталін показав: національну спільність не можна змішувати з расовою, племінною та державною спільністю, бо ж «нації виникають і складаються з людей різних рас і племен»³².

Трактуючи положення «вождя» про те, що нації є історична категорія певної доби – доби раннього капіталізму, С. Юшков стверджує, що тим самим Й. Сталін вказує на існування «таких етнічних груп – так званих народностей, які виникають у докапіталістичний період»³³. Третю тезу С. Юшков починає із заяви про необхідність встановлення різниці між націями і народностями для того, щоб з'ясувати, що ж таке є народність. Відповідно до цього завдання, вчений наводить класичне марксистсько-ленінське, як він каже, визначення нації, викладене в названій вище статті 1913 р. Й. Сталіним. Визнаючи, вслід за Й. Сталіним, що нація є історичною категорією, С. Юшков повторює міркування вождя про те, що «нації не могли виникнути та існувати до капіталізму, в період феодалізму, оскільки в цей період ще не було тих факторів, які ліквідовують господарську роздробленість»³⁴. Однак такі складові нації як мова, територія, культурна спільність тощо, за словами Й. Сталіна, «не з неба впали, а створювалися поступово, ще в період докапіталістичний»³⁵. Але ці елементи знаходилися у зародковому стані й були лише потенційною можливістю для процесу утворення нації в майбутньому за певних сприятливих умов.

Із викладених вище міркувань, С. Юшков робить ось який висновок: згідно з вченням Й. Сталіна, необхідно відрізнити нації «від поняття народу і народності як етнічної групи». Зі сталінської побудови, на думку вченого, випливає, що народності можуть існувати при рабовласницькій і феодальній формаціях³⁶.

Створивши собі, таким чином, методологічне підґрунтя, С. Юшков, починаючи з четвертої тези, викладає вже власне бачення походження народностей. Вони, на його думку, виникають в умовах розкладу первісно-суспільного ладу шляхом об'єднання та злиття різних племен або союзів племен в умовах вже класового суспільства. Ця консолідація племен при утворенні народу та народності настільки значна, що племена втрачають свою відособленість. Якщо до цього моменту з викладу С. Юшкова було не зовсім зрозуміло – чи він розділяє поняття «народ» і «народність», то наступний його умовивід з'ясовує це питання. «Отже, – зазначає вчений – народи могли виникати та розвиватися задовго до утворення націй»³⁷. З цього зрозуміло, що вчений вживає обидва терміна синонімічно.

Далі С. Юшков констатує стан розробки етногенетичної тематики в країні: в радянській історичній науці питання про утворення народів і народностей ще не розв'язано. Він зазначає, що більш менш виразне уявлення наявне про утворення народностей в добу виникнення централізованих держав, тобто в період ліквідації феодальної роздробленості. Але, як вже зрозуміло, народності можуть виникати і в попередні періоди. Вони постають в умовах розкладу первісного ладу, як внаслідок виникнення рабовласницького суспільства й держави, так і в результаті утворення феодального суспільства й держави. Оскільки перехід до феодальної форми, згідно марксистсько-ленінської теорії, може відбуватися двома шляхами – «в результаті революції рабів (у рабовласницьких державах) або в результаті розкладу первісно-суспільного ладу, то спостерігаються різні закономірності під час утворення народностей в добу феодалізму»³⁸. Звідси С. Юшков встановлює п'ять закономірностей виникнення народностей (чи народів): 1) при виникненні рабовласницького суспільства і держави; 2) при виникненні феодального суспільства в наслідок розкладу рабовласницького ладу і революції рабів; 3) при утворенні феодального суспільства внаслідок розкладу первісно-суспільного ладу під час утворення варварських дофеодальних держав; 5) при виникненні централізованих держав у результаті ліквідації феодальної роздробленості.

П'ята теза С. Юшкова повністю присвячена розгляду питання про походження народів або народностей періоду утворення рабовласницького суспільства і держави. Але найбільше значення для історії СРСР, як зазначає вчений, має вивчення передумов і умов виникнення народностей внаслідок розкладу первісно-суспільного ладу під час утворення варварських дофеодалних держав, а згодом при формуванні централізованих держав у результаті ліквідації феодальної роздробленості. У першому випадку С. Юшков встановлює деякі закономірності. З початку постає союз племен. При цьому, як загальне правило, не домінуюче плем'я трансформується в народність, а кожне з племен, що входять до цього союзу, виділяє особливу соціальну групу у складі «родоплемінної знаті, купців, ремісників, общинників, які втратили зв'язок зі своїм господарством, так званих лібертинів і біглих рабів»³⁹. Ці соціальні групи, на думку С. Юшкова, складаються з представників споріднених племен, але іноді включають також іноземців (в основному дружинників та купців). Саме ці соціальні групи є «вогнищами класового суспільства». Їм засвоюється особлива назва. Мова та культура цих соціальних груп починає відрізнятися від племінних наріч. Як вказує вчений у тезах іншої доповіді (без назви), названі соціальні елементи і групи концентруються в містах. Авантюрна їх частина намагається захопити, встановити контроль над общинниками і сусідніми племенами⁴⁰. В цьому місці, С. Юшков спирається на праці Ф. Енгельса. В обох варіантах тез доповідей, дослідник встановлює, що згодом під час виникнення варварських держав, дані соціальні групи дають їм свою назву. С. Юшков тут наводить приклади – руська, франкська, тюркська держави. Це найменування врешті набуває політичного характеру. Пізніше, в міру остаточної ліквідації племен, це імення часто набуває етнічного характеру, тобто стає назвою народності, що виникає в цей період⁴¹.

С. Юшков активно підкреслює ось яку думку: потрібно відрізнити народності, що склалися у період виникнення феодальної держави від народностей доби утворення варварських держав.

Адже в добу феодалізму в основному вже відходить племінний устрій. Тому головні ознаки народності (які також визначають і націю, але у випадку народності знаходяться в зародковому стані) в добу феодалізму проявляються більшою мірою, ніж у дофеодальний період.

У восьмій тезі С. Юшков показує різницю між народностями дофеодального і феодального періодів з однієї сторони та народностями доби складання централізованих держав з іншої. Закінчуються тези міркуваннями як потрібно вирішувати питання утворення казахської народності⁴².

Необхідно зазначити, що опублікованих праць С. Юшкова спеціально присвячених етногенетичній тематиці та, зокрема, питанням давньоруської народності немає. Але, на нашу думку, є підстави говорити про певне долучення С. Юшкова до генезису концепції давньоруської народності, насамперед, до розробки загальної теоретичної бази концепції. Нагадаємо: вчений почав займатися питаннями загальної теорії етногенезу в зв'язку з дослідженням теми «Походження Київської Русі», на яку наклалася нова планова тема – «Походження української народності». Ця тематика, як свідчить сам С. Юшков, «гаряче обговорювалася ще до війни»⁴³ й, напевно, не тільки в ІУ, але і на засіданнях Комісії з питань етногенезу українців. Очевидно, що вчений, який займався розробкою загальної теорії етногенезу, зі свого боку, «гаряче» обговорював саме теоретичні питання, тобто його погляди були відомі, хоча би вузькому колу науковців.

Як видно з розглянутих вище тез, С. Юшков, передусім мусив би під час цих обговорень розвивати погляди про закономірності виникнення народностей внаслідок розкладу первісно-суспільного ладу під час утворення варварських дофеодальних держав (такою, якою спочатку була, згідно радянської інтерпретації, «імперія Рюриковичів») або ж виникнення народностей в період утворення феодальної держави (якою, на думку радянських істориків, стала Київська Русь пізніше). В обох випадках йшлося би про появу єдиної народності із східнослов'янських племен, а, отже, про утворення давньоруської народності⁴⁴. Ідея

С. Юшкова про певні соціальні групи, на базі яких вимальовується народність дуже нагадує міркування лєнінградського історика М. Цвібака про феодальну пануючу верству під назвою «Русь»⁴⁵. Розглянуті тут погляди С. Юшков частково оприлюднив у статті «До питання про походження руської держави». Зазначимо, що вказана стаття писалася і була опублікована в той час, коли українські історики «гаряче» обговорювали питання східнослов'янського, зокрема українського етногенезу. Отже, ще раз наголосимо, погляди С. Юшкова на походження народностей повинні були бути відомі фахівцям. До того ж, хоча С. Юшков не брав участі у сесіях всесоюзної Комісії з питань етногенезу, але він виступав на інших наукових зібраннях. Як свідчить К. Гуслистый, десь на початку 1944 р. С. Юшков виступив з доповіддю про «Виникнення української народності» в Інституті історії та археології АН УРСР⁴⁶. Ймовірно, що у цій фаховій промові вчений мав розвивати або повторювати погляди на закономірності виникнення народностей і, мабуть, висвітлював не лише період утворення власне української народності, але і попередні стадії етногенезу східного слов'янства.

Таким чином, член-кореспондент АН УРСР С. Юшков (як вважаємо – у першій половині 1940-х рр.) зробив спробу аргументувати вживання етнокатегорії «народність» до періодів розвитку людства докапіталістичних формацій. Вчений в методологічному відношенні спирався, як і О. Удальцов, на націоналістичну статтю Й. Сталіна «Марксизм і національне питання». Наголосимо, що С. Юшков здійснив свою теоретичну роботу, паралельно, але незалежно від О. Удальцова. Однак, розробки С. Юшкова не були, принаймні – в опублікованому вигляді, оприлюднені.

Підсумовуючи зазначимо, що цей приклад звернення до архівних джерел ще раз унаочнює їхню вагу у справі реконструкції історіографічного процесу. Очевидно, що одні лише публікації істориків не вповні його відтворюють. В додатку до статті подаємо публікацію архівного матеріалу з особистого фонду С. Юшкова, що репрезентує теоретичний доробок вченого в галузі етногенетичної проблематики.

ДОДАТКИ

У Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України дочкою Серафима Володимировича Юшкова (1888 – 1952 рр.) Євгенією Серафимівною Юшковою була передана для зберігання частина батьківського архіву. Для користування дослідників особовий фонд С. Юшкова (за номером 1292) був відкритий у вересні 2003 р. Серед 150 фондкових справ зберігається тека, куди з-поміж інших праць увійшли дві доповіді вченого з етногенетичної проблематики.

Документ, який розглядається в статті, в архівній теці вміщений під першим порядковим номером. Він є автографом тезисів про народність, але без назви (Додаток А. 2). Папір, на якому нанесено текст, сіро-зелений за кольором та поганой якості; чорнило подекуди розплилося, наявні жовті та жовтувато-коричневі плями. Однотипний папір, як і чорнила, використовувався майже виключно в роки німецько-радянської війни багатьма тогочасними вітчизняними науковцями. Зокрема, з переглянутого епістолярію, можна згадати листи В. Мавродіна (Ф. 521, НДВР РДБ, м. Москва; Ф. 827, СПбФА РАН, м. Санкт-Петербург), К. Гуслистого (Ф. 1548, А РАН, м. Москва), М. Тихомирова (Ф. 521, НДВР РДБ, м. Москва) тощо.

Щодо технічної збереженості, окрім вказаних деяких вад, скажемо: 1, 3, 6 аркуші позначені також і незначними розривами площини паперу. Однак ці дефекти поки що дозволяють прочитати текст. Почерк каліграфічний, з нахилом вправо; літери невеликі, округлі й акуратні. Щодо літер, слід вказати й те, що написані вони чорнилом специфічного чорного кольору з відблиском; виписані окремо одна від одної. Подекуди літера «Т» виписана як «J». До того ж, таке своєрідне поєднання інваріантного написання літери «Т» зустрічаємо навіть в одному слові. Текст автором розміщено й на звороті листків розміром у 8-ку. Аркуші 1, 2, 3, 4 пронумеровані в правому верхньому кутику тими ж чорнилом, що й літери в тексті. Вірогідно вважати наступне: ця нумерація є зробленою власноручно С. Юшковим, на зворотах листків вона відсутня. А от порядковий аркуш 5 пронумеровано двічі: олівцем

(з боку архівістів) та чорним чорнилом, як і попередні перші 4 аркуші. На 6-у порядковому листку паперу нумерація взагалі наведена лише олівцем. Інша, авторська – відсутня. Окрім того, текст на останній сторінці обривається. Очевидно, що принаймні один-два аркуші оригіналу втрачені.

Розглянемо тепер питання про датування цього документу. Можна висловити припущення, що ці тези готувалися С. Юшковим для виступу на одній з сесій воєнних років Комісії з етногенезу та етнографії. Приміром, на грудневій сесії 1943 р., присвяченій питанням слов'янського етногенезу чи на засіданні з проблем індоєвропейстики в червні 1944 р. Можливо, що ці тези мали бути виголошені на початку 1944 р. в Інституті історії та археології АН УРСР. Вони могли бути вступною частиною доповіді «Виникнення української народності», про яку згадує К. Гуслий.

Тим часом, основа цих тез, як і аналогічних за змістом тез «Загальні передумови виникнення народності» (Додаток А 1.), готувалися ще до війни, про що нижче.

Нагадаємо, що коли в передвоєнні роки була створена при ВСН АН УРСР комісія з проблеми походження української народності⁴⁷, до її складу увійшов як представник від ІУ С. Юшков⁴⁸. Він також очолив науково-дослідну групу по виконанню цієї теми в самому Інституті⁴⁹. У плані для ІУ намічалось, зокрема, «вивчення спадщини класиків марксизму-ленінізму щодо визначення самого поняття народність»⁵⁰. Друга підтема називалася: «Держава і право в період Київської Русі»⁵¹. Цілком природно, що теоретичні питання мав розробляти керівник групи, а друга підтема була взагалі фаховою спеціалізацією вченого.

Теоретичних проблем етногенезу, як припускаємо, вчений мав би торкнутися вже у монографії «Походження Київської Русі» (на червень 1940 р. вона повинна була бути здана до друку)⁵². Оскільки «слідів» монографії не віднайдено, то про неї можна скласти уявлення з двох майже тотожних статей, що вийшли в 1940 та 1941 роках. Проблема походження Русі в першій з них – «До питання про походження руської держави» (увійшла до

II-го випуску «Вчених записок» Московського юридичного інституту, який був переданий до друкарні у вересні 1939 р., підписаний до друку в червні 1940 р і того ж року вийшов у світ⁵³), вирішувалася автором через дослідження процесу розкладу первіснообщинного ладу, одним із наслідків якого стало утворення соціальної групи «русь», що, в свою чергу, була головним фундаментом утворення давньоруської державності. В іншій праці – «До питання про походження русі» (увійшла до I-го тому «Наукових записок» Інституту мовознавства АН УРСР, який був переданий до друкарні в квітні 1940 р., підписаний до друку – в грудні того ж року, а вийшов з друку – в 1941 р.⁵⁴; ця розвідка окремим відбитком зберігається також у щойно опрацьованому й відкритому для користування особовому фонді С. Юшкова в ІА НБУВ⁵⁵) – говорить про те, що «русь» утворювала не лише державність, а і нову народність. З огляду на те, що перша стаття була написана до вересня 1939 р., вона не прив'язується до проблеми етногенезу українців, адже ця проблема стала плановою лише в 1940 р. Зате у зазначеній студії робиться спроба вирішення питання про утворення «руської» держави, що в другій половині 30-х рр. набуло політичної, а відтак і наукової актуальності.

На відміну від російськомовного варіанту в статті, опублікованій в Києві, підкреслювалося, що нова гіпотеза про «походження русі» має «більш тісний зв'язок з марксо-ленінським ученням про мову (тобто, вченням М. Марра – *Н. Ю.*), етногенезис і походження класового суспільства і держави, ніж інші гіпотези»⁵⁶. Взагалі підґрунтя гіпотези С. Юшкова, за його ж словами, складає «марксо-ленінське вчення про етногенезис»⁵⁷, а проблема «походження русі є проблемою виникнення нових народностей (етногенезису) в період розкладу первіснообщинного ладу і виникнення класового суспільства»⁵⁸. Вочевидь, вставки-екстраполяції в українському варіанті статті, де йшлося про «етногенезис», були зумовлені новою плановою темою «Походження української народності і формування її в націю».

Припускаємо, що з питання «про походження Русі» або «походження Руської держави» С. Юшков міг виступити на кон-

ференціях, що мали відбутися у першій половині 1941 р. в Інституті археології та ІУ АН УРСР⁵⁹ Під час одного з відряджень до Москви С. Юшков узяв участь у роботі січневої сесії ВІФ АН СРСР 1941 р., де виступив з проблеми походження українського, білоруського та російського народів⁶⁰.

Отже, теоретичні питання етногенезу, що їх розглядає С. Юшков в обох документах (Додатки А. 1 та А. 2), почали розроблятися вченим напередодні війни. Важливим для датування документа №1 є зроблений рукою автора попередній варіант речення, пізніше закреслений. В цій закресленій видозміні речення вчений вводить пояснення у зв'язку з чим повинно бути для наукової громадськості актуальним питання щодо утворення народностей: «у зв'язку з питанням про утворення російської держави»⁶¹. Саме в кінці 1930-х – на початку 1940-х рр. на нарадах істориків та сесіях ВІФ АН УРСР не одноразово порушувалося питання про необхідність дослідити походження російської державності. Варто пригадати, що тоді ж вийшло два видання науково-популярної монографії ленінградського історика В. Мавродіна «Утворення російської національної держави»⁶². На думку В. Мавродіна, формування російської держави не що інше, як формування російської народності. Російська народність, складаючись, створює свою державність, і у той же час держава, формуючись, витворювала російську народність⁶³.

Природно, що у С. Юшкова автоматично на рівні підсвідомості виник уже готовий і декількома роками раніше апробований алгоритм, яким шляхом слід вирішувати поставлене питання про постання народностей. Якщо би в науці панував уже інший шаблон, певною мірою трафаретний, а, отже, – і кон'юнктурний, вченому довелося б саме його застосувати при розробці власної версії. Очевидно, що на той час спостерігалася своєрідна смуга в історичній науці СРСР, позначена відсутністю офіційно прийнятої і жорстко детермінованої парадигми історичного розвитку, в конкретному випадку – східного слов'янства. В даному випадку тези готувалися вченим до війни або, враховуючи стандарт папери (про що вже йшлося), десь в перші роки війни.

Документ, що є 2-м порядковим документом архівної справи, має назву «Загальні передумови виникнення народності» (Додаток А. 1.). Він видрукований на поживклому листку паперу форматом А4. Машинопис тексту в основному не пошкоджений і розміщений тільки на лицьовій стороні. На першій сторінці доповіді перед назвою подається своєрідне пояснення «ТЕЗИСИ до доповіді дійсного члена АН Каз РСР С. В. Юшкова». З іншої архівної справи, де відклася газета «Казахстанська правда» з інформацією про заснування Казахської Академії Наук, а також про обрання її перших дійсних членів, є можливість довідатися про конкретний час події – 2 червня 1946 р.⁶⁴ Проте деякі моменти в тезах, говорять за те, що вони, як і тези без назви (Додаток А 2.), в своїй основі розроблялися до війни. Так, як і в статті «До питання про походження русі»⁶⁵, що вийшла 1941 р., в тезах йдеться про соціальні групи, які брали участь в утворенні давньоруської держави і народності. В п'ятій тезі доповіді у стверджувальній формі С. Юшков говорить про той факт, що з позицій саме «марксистсько-ленінської методології» цією проблематикою ще «ніхто з радянських істориків не займався». Дивна заява як для повоєнного часу, адже вже були опубліковані статті О. Удальцова.

Однак в тезах «Загальні передумови виникнення народності» міститься інформація, яка дає можливість точно встановити рік машинописного передруку цього документа. В другому пункті тез С. Юшков посилено акцентує увагу на працях Й. Сталіна, вказуючи, що важливий внесок при розробці марксистської теорії нації відіграли дві з них – «Марксизм і національне питання» (1913 р.) та «Національне питання і ленінізм» (1929 р.). Про першу з них достеменно відомо – вона неодноразово публікувалася впродовж 1920-х – 1930-х рр. Стосовно ж другої – «Національне питання і ленінізм», написаної ще в 1929 р., то вона не була загальнодоступною аж до свого опублікування. А ця подія відбулася тільки в 1949 р.⁶⁶ Публікація здійснювалася в рамках святкування ювілею Й. Сталіна – його 70-ліття. І,

як це вже стало традицією, по всьому Радянському Союзу відбулися різноманітні заходи з метою обговорення й популяризації праці вождя. Насамперед, вона мала бути засвоєна і взята на «озброєння» представниками гуманітарної науки, для прикладу, істориками. В зв'язку з цим, у третьому кварталі 1949 р. ПУ, що-правда із залученням й позаінститутських істориків та громадськості, проводилася конференція під назвою «Сталін про формування народності і нації на Сході Європи»⁶⁷. У звіті Інституту за першу післявоєнну п'ятирічку вказується на велике значення цієї конференції у сфері висвітлення окреслених питань уже навіть у «Короткому курсі історії України», що на той час готувався до друку⁶⁸. Цілком ймовірно, що саме з причини виходу праці «Національне питання і ленінізм» актуалізувалася етногенетична проблематика, але значно меншою мірою, ніж у наступному – 1950 р., коли вийшла інша робота Й. Сталіна – «Марксизм і питання мовознавства».

Пропонуємо таку схему процесу написання «Загальних передумов виникнення народності». Перші три пункти тез були додані вже до існуючого тексту в 1949 р. Четвертий пункт, найвірогідніше, піданий переробці того ж 1949 р. А от інші – п'ятий, шостий, сьомий і заключний восьмий – є такими, що розроблялися напередодні війни чи вже безпосередньо під час неї.

Отже, враховуючи викладені тут міркування та аргументацію з приводу датування розробок С. Юшкова, найвірогідніше дотримуватися гадки, що основа обох тез доповідей готувалася на початку 1940-х рр.

При публікації тезисів С. Юшкова збережена особливість авторської стилістики, окрім конкретних визначень із загально-відомих цитат (про що подано безпосередні пояснення в посторічкових посиланнях); із знаків орфографії розставлено лише коми. Залишено авторські закреслення попередніх конструкцій речень, які, як уже було показано вище, є цінними при спробі провести датування тез. Текст обох документів подано мовою оригіналу – російською. Вкажемо також, що обидва документи в оригіналі без власного автографічного підпису вченого.

ДОДАТОК А. 1.

Тези доповіді С. Юшкова «Загальні передумови виникнення народності» (подано мовою оригіналу)

ТЕЗИСЫ

к докладу действительного члена АН Каз[ахской] ССР

С. В. Юшкова

Общие предпосылки возникновения народности.

1. Вопрос о возникновении народности /этногенезе/ является одним из основных вопросов исторической науки. Правильное его решение является крайне важным не только для уяснения основных моментов истории той или иной народности, но и истории государственности и правового строя; языка, литературы, изобразительного искусства и т. д. Вопросы происхождения народности /этногенеза/ были предметом изучения и со стороны буржуазных исследователей. Но эти исследователи решали вопросы этногенеза, исходя из метафизических и идеалистических позиций. Они, как общее правило, рассматривали народность, как нечто неизменное, раз навсегда данное. Буржуазные исследователи сводили народность или нацию к мистическому и якобы неизменному «национальному духу», «национальному характеру и воле», «национальной душе» или [/]расовой крови и душе».

Они в[ы]водили понятие народности и наций из национального сознания и воли, а не обратно – национальное сознание из условий жизни наций. Другим характерным моментом буржуазной социологии являлось смешанное понятие нации с расой и племенем.

2. Исключительное значение в вопросе о⁶⁹ сущности нации и народности и, следовательно, в вопросе о происхождении народности /этногенеза/ имеют работы И. В. Сталина⁷⁰, причем важную роль в разработке марксистской теории нации важнейшую роль сыграли его работы «Марксизм и национальный вопрос» /1913 г./ и «Национальный вопрос и ленинизм» /1929 г./.

В этих работах И. В. Сталин вскрыл антинаучность и реакционность характера теорий буржуазных социологов о сущности и о возникновении нации и противопоставил им марксистскую

теорию. Он показал, что нация не есть нечто вечное и неизменное, что ее нельзя смешивать с племенем, расой и государственной общностью. И. В. Сталин показал, что нацию нельзя смешивать с расой и племенем, национальную общность с расовой или племенной общностью ибо нации возникают и складываются из людей различных рас и племен. Показав, что нации, являясь исторической категорией определенной эпохи, т.[о] е.[сть] эпохи поднимающегося капитализма, И. В. Сталин, тем самым, указывает на существование таких этнических групп – так называемых народностей, которые возникали в докапиталистический период или таких этнических групп, которые и в эпоху капитализма по тем или иным внутренним и внешним причинам не в состоянии были превратиться в нацию.

3. Для того, чтобы уяснить, что собой представляют так называемые народности, предшествующие нации, надо установить различие между нациями и народностями, возникающими в докапиталистическую эпоху.

И. В. Сталин дал следующее классическое марксистско-ленинское определение нации. «Нация есть исторически сложившаяся устойчивая⁷¹ общность людей, возникшая на базе общности языка, территории, экономической жизни и психического склада, проявляющегося в общности культуры. При этом само собой понятно, что нация, как и всякое историческое явление, подлежит закону изменения, имеет свою историю, начало и конец [>] (И. В. Сталин. Соч. т. 2., стр. 296-297)⁷². И. В. Сталин указывает при этом, что «только наличие всех признаков, взятых вместе, дает нам нацию» /И. В. Сталин. Соч. т. 2, стр. 297/⁷³. И. В. Сталин подверг решительной критике попытку дополнить определение нации пятым признаком – наличием у нации собственного обособленного государства. И. В. Сталин, решительно отвергая этот признак нации, указывает, что данное представление о нации ведет за собой оправдание колониального гнета⁷⁴. Он отмечает, что империалисты, носители этого гнета «Решительно не признают за действительные нации угнетенные и неполноценные нации, не имеющие своих отдельных нацио-

нальных государств, и считают, что это обстоятельство дает им право угнетать эти нации» /И. В. Сталин. Соч., т. 11, стр. 334/⁷⁵.

Одновременно с этим, разбивая метафизические буржуазные теории, по которым нации – это нечто навсегда данное, И. В. Сталин указывает, что нации не могли не возникнуть и существовать до капитализма, в период феодализма, поскольку в этот период еще не было тех факторов, которые ликвидируют хозяйственную раздробленность. Но И. В. Сталин при этом указывает, что «конечно, элементы нации – язык, территория, культурная общность и т. д. – не с неба упали, создавались исподволь, еще в период [до]капиталистический⁷⁶»⁷⁷. [«]Но эти элементы находились в зачаточном состоянии и в случае представляли лишь потенцию в смысле возможности образования нации в будущем при известных благоприятных условиях» /[И. В. Сталин.] Соч., т. 11, стр. 336/⁷⁸.

4. Таким образом нации, по учению И. В. Сталина надо отличать от понятия народа и народности как унитарной группы. Народности могут существовать и в эпоху рабовладельческого строя и феодализма. Они возникают в условиях разложения первобытно-общинного строя. Путем объединения и слияния различных племен и союзов племен на базе классового общества. При образовании народа и народности племена настолько объединились и слились, что потеряли свою обособленность. Словом, народы могли возникать и развиваться задолго до образования наций. В советской исторической науке вопрос об образовании народов и народностей – до сих пор не получил своего окончательного решения. Более или менее ясное представление имеется об образовании народностей в период возникновения централизованных государств, т. е. в период ликвидации феодальной раздробленности. Но народности могут возникать и до образования централизованных государств., т. е. в период ликвидации феодальной раздробленности.

Так, народы и народности могут возникать в условиях разложения первобытно-общинного строя в результате возникновения рабовладельческого общества и государства, а также в ре-

зультате возникновения феодального общества и государства. Поскольку переход к феодальной общественно-экономической формации может совершаться двумя путями – в результате революции рабов /в рабовладельческих государствах/ или в результате разложения первобытно-общинного строя, то наблюдаются различные закономерности при образовании народностей в эпоху феодализма. Словом, народы и народности возникают: 1) при возникновении рабовладельческого общества и государства; 2) при возникновении феодального общества в результате разложения рабовладельческого строя и революции рабов; 3) при возникновении феодального общества в результате разложения первобытно-общинного строя и при возникновении варварских дофеодальных государств; 4) при возникновении централизованных государств в результате ликвидации феодальной раздробленности.

5. Вопросом о происхождении народов или народностей в период возникновения рабовладельческого общества и государства на основе марксистско-ленинской методологии никто из советских историков не занимался. Отсюда не были установлены общие закономерности при образовании народностей в этот период. А между тем, имеется весьма интересный материал, относящийся к данному периоду. Особенно много интереса в смысле возможности установления закономерностей представляют данные, относящиеся к древней Греции⁷⁹, в частности, данные, относящиеся к эллинистическому периоду и к возникновению Римской империи⁸⁰. В период возникновения и развития рабовладельческого общества и государства процесс складывания племен в народности ограничивается сравнительно небольшой территорией. Даже в Римской империи после тысячелетнего ее существования римская народность, как определенное этническое образование, возникла только в пределах Аппенинского полуострова⁸¹. В остальных частях Римской империи организовались только римские колонии. Ни трудно понять, что первые серьезные неудачи римлян повлекли за собой ряд восстаний покоренных народов и ликвидацию римских колоний. Словом,

при возникновении рабовладельческих обществ, которые характерны внеэкономическим принуждением, как основой рабовладельческого способа производства, недостаточно проявляются факторы, которые ликвидируют хозяйственную раздробленность и стягивают разобщенные доселе части народов в одно целое. Не изучены и закономерности при разложении рабовладельческого строя и при переходе от рабовладельческого строя к феодализму в период варварских государств.

6. Наибольшее значение для истории СССР и, в частности, для истории Каз[ахской] ССР⁸², имеет изучение предпосылок и условий возникновения народностей в результате разложения первобытно-общинного строя и образования варварских / дофеодальных/ и феодальных государств, а затем в результате феодальной раздробленности, в период образования централизованных государств. В результате долговременного изучения варварских /дофеодальных/ государств нами установлены следующие закономерности при процессе образования народностей в результате разложения первобытно-общинного строя и образования варварских [/]дофеодальных государств/.

Возникновению народности предшествует образование союза племен. Но как общее правило, не господствующее племя превращается в народность, а каждое из племен, входящих в союз племен, выделяет особую социальную группу, включающую в свой состав родоплеменную знать, купцов, ремесленников, общинников, потерявших связи со своим хозяйством так называемых либертинов⁸³ и беглых рабов. Эти социальные группы состоят из представителей родственных племен, но включают иногда и иноземцев /главным образом дружинников и купцов/. Эти социальные группы являются очагами классового общества. Им усваивается особое название. Язык и культура этих социальных групп начинает различаться от племенных наречий.

С течением времени данные социальные группы при возникновении варварских государств дают им свое название /русское, франкское⁸⁴, тюркское⁸⁵ и т.[ак] д.[алее] государства/. В конце концов, название, которое усваивается данным социаль-

ным группам, приобретает политический характер. А затем, по мере окончательной ликвидации племен, это название часто приобретает этнический характер, т.[о] е.[сть] это название усваивается народности, возникшей в период феодализма.

7. Образование феодальных государств связано, как общее правило, с внутренним переворотом и сопровождается с борьбой или с соседними племенами или соседними варварскими дофеодальными /или феодальными государствами, которые часто находились в стадии феодальной раздробленности/. Народность⁸⁶, сложившиеся в период возникновения феодального государства /т. е. в период окончательного становления общественно-экономической формации/ отличаются от народностей эпохи образования варварских государств. В эпоху феодализма в основном уже изжит племенной строй. Основные признаки народности, которые по учению И. В. Сталина определяют нацию, но находились в зачаточном состоянии /«устойчивая общность людей, возникшая на базе общности языка, территории, экономической жизни и психического склада, проявляющегося в общности культуры»/ в эпоху феодализма выявляются в большей степени, нежели в период дофеодальный.

8. Феодальное государство по мере развития феодальных отношений и роста государственных прав феодалов, как общее правило, переживает стадию феодальной раздробленности. Но затем в результате роста товарных, денежных отношений возникают предпосылки возникновения централизованных государств, в частности, возникают новые народности. Феодальные империи, как общее правило, дают основания для образования нескольких централизованных государств, которые объединяют ряд народностей. Признаки, характерные для народности, проявляются в данный период в большей степени нежели в период образования феодального государства и тем более образования варварского государства. Достаточно указать, что элементы племенных отношений давно уже изжиты. Для решения вопроса о происхождении казахской народности, надо решить следу-

ющие вопросы: 1. об образовании на территории Казахстана⁸⁷ народностей в период образования варварского (дофеодального) государства; 2. об образовании на территории Казахстана народностей периода возникновения феодальных государств; 3. об образовании казахской народности, возникшей в период возникновения казахского централизованного государства.

ЦДАМЛМ України. – Ф.1292. – Оп.І. – Од. зб. 57. Юшков С. В. Тези доповідей: «Общие предпосылки возникновения народности», К вопросу о политических формах феодального государства (до XIX века) та ін. Автограф, маш. з авт. правкою. 1930-і – 1951 рр. 7 док. 41 арк. – Док. 2. – Арк. 7-14.

ДОДАТОК А. 2.

Тези доповіді С. Юшкова з етногенетичної проблематики (чернетковий варіант)

Вопрос о развитии возникновении народностей является все еще неразработанным в советской исторической науке. К сожалению, наши историки все еще ограничиваются одними высказываниями классиков марксизма-ленинизма о возникновении национальностей и нации.

Но процесс образования народностей

Этот процесс является весьма сложным и требующим большего изучения

Дело в том, что возникновению национальностей предшествует ряд других процессов, а именно: 1)

Но процесс образования каждой национальности и каждой нации, во всей исторической конкретике, как общее правило, изучается мало изучен и совершенно не установлены при изучении этого процесса, общие закономерности. Больше того, до сих пор остается неясным, например вопрос, когда возникла украинская, белорусская, великорусская народность. Мне не приходилось читать работы, посвященные вопросу об образовании английской, французской, итальянской нар национальности.

А между тем, вопрос о-нац об этон этон этногенезисе является весьма сложным, но вместе с тем крайне интересным для ис-

тории вообще, истории государства и права, историков языка, культуры, литературы и т. д.

Нам Мне кажется, вообще [в] развитии народов можно установить три следующие основные моменты, которые теснейшим образом связаны с развитием производственных отношений:

1) Племена, которые Племенные отношения, которые наивысшего своего развития достигают в период высшей ступени варварства.

2) В период разложения первобытно-общинных отношений идет и процесс разложения племен и образование мелких народностей. Возникают племенные образования. На базе родственных племен возникают ряд народностей, но В этот период ряд племен благодаря экономической общности начинают объединяться между собой и образуют ряд народностей примитивного вида.

3) В период возникновения рабовладельческих и феодальных отношений процесс образования народностей ускоряется. Все племена втянуты в образующиеся народности. Племенные отношения полностью и сливаются.

4) В период разложения феодализма возникают национальности. Образующиеся централизованные государства, в которых и исживаются элементы прежних мелких народностей. Национальности ~~это~~ этого периода отлич.[аются] от наций.

5[)] В эпоху капитализма возникают нации, признаки которых установлены Сталиным.

Каждый период в образовании народов характеризуется особыми закономерностями. А кроме того, завоевание одних народов другими сильно усложняют данную общую схему развития народов. Эти завоевания, если завоеватели находятся на высшей ступени культуры, и, если они могут навязать побежденным свой способ производства, могут ускорить возникновение народов или, если они находятся на нисшей ступени общественного развития, замедлять этот процесс.

Само собой разумеется, выяснение каждого периода в образовании народов, несомненно, потребует ряда исследований и

работ, обобщающих эти исследования. Пока этой работы не будет сделано, то многие, весьма важные вопросы истории и, в том числе, истории языка не будут выяснены. Многого будет не понято в истории или объяснено крайне примитивно и вульгарно. И во всяком случае, без учета факторов, связанных с историей образования-образования народностей.

В настоящем докладе я хочу поставить вопрос об образовании моментами о тех моментах, которые связаны с образованием с процессами разложения племен и образованием народностей, связанных с этим разложением. Само собой разумеется, этот этот вопрос нас интересует нас в связи с образованием вопросом об образовании русского государства о тех изменениях, которые должны произойти у племен восточного славянства в период разложения племенных отношениях. Но походу развития моих мыслей придется касаться и других племен. Процесс разложения первобытно-общинного строя и следовательно разложения племенных объединений связан с выделением следующих элементов из первобытной общины, в данном случае, соседской общины:

1) ремесленников, которые в процессе дальнейшего развития ремесла начинают работать на большие округа.

2) Купцов, являющимися посредниками между ремесленниками и их покупателями.

3) Купцов, которые связаны с торговлей с иноземцами.

4) родо-племенной знатью – т.[о] е[сть]. вождей отдельных племен, или вождей союзов племен.

5) Дружинников этих вождей и разного рода военных элементов.

6) Элементов, утративших связи с общиной или вследствие обезземеления или утраты инвентаря. Эти элементы или идут в дружинники или превращаются в агентов купцов или занимаются мелкой городской торговлей.

7) Все эти элементы не могут жить в рассеянном виде в отдельных соседских общинах, как общее правило, не связанных с не расположенных на каких либо торговых путях и тем более

на торговых путях. Все они стремятся в отдельные центры, где расположенные на этих путях, при чем, естественно, выбирают центры, расположенные на крупных реках и очень часто на в устьях рек, впадающих в крупные реки. Этими центрами являются города. Энгельс прочно связывает процесс разложения первобытно-общинного строя с возникновением городов: «Недаром высятся грозные стены вокруг новых городов: в их рвах зияет могила родового строя, [а] их башни упираются [уже] в цивилизацию»⁸⁸.

Все эти элементы, осевшие в городах, сплавиваются и поскольку в их среде имеются много авантюристических элементов, то эти элементы стремятся установить власть над общинниками, опираясь на те элементы, которые пока продолжают жить в этих общинах, но уже осваивают землю общинников. [...] «превращаются в крупных землевладельцев». Как-то до сих пор исследователи мало прочувствовали следующее высказывания Энгельса⁸⁹; относящиеся к этой эпохе. «Война и организация для войны становятся теперь результативными функциями народной жизни. Богатства соседей подстрекают жадность народов, которым приобретение богатства представляется уже одною из важнейших жизненных целей. Они варвары: грабеж им кажется более легким и даже более почетным, чем упорный труд. Война, которая раньше велась только для отомщения за нападения или для расширения ставшей недостаточной территории, ведется теперь ради грабежа, становится постоянным промыслом»⁹⁰ (165).

Изучение народов, находившихся на этой стадии развития блестящим образом подтверждают высказывания Энгельса. Не только материал, относящийся к истории славянских и германских племен, но и материалы, относящиеся к африканским племенам середины XIX в., все весьма богатые собранные европейскими путешественниками Ливингстоном⁹¹ и Стэнли⁹² показывают, что возникают в этот период особые группы, которые ведут непрекращающуюся войну с соседскими племенами, превращают в пленников в рабов, причем очень трудно устано-

вить, где кончается воин и где начинается купец, где кончается вождь объединения из разлагающихся племен и где кончается организатор экспедиций за рабами. *В свое время Покровский*

Календарный план по написанию работы «Очерк по истории Казахского»^{93]}

Поскольку процесс сплочения этих групп; которые представляют настоящую уже социальную группу усиливается, то происходит развитие языка в этих группах. Этот язык чем дальше, тем больше начинает различаться от племенных наречий. Он осложняется и по своим грамматическим и синтаксическим формам, но и по своему словарю. Вводятся разного рода новые военные термины, термины, относящиеся к торговле и т. д. Можно предполагать, что вносятся в словарь много иностранных слов.

Имеются большие изменения и в мат.[ерияльной] культуре этих групп, в их домашнем быту, одежде и т.[ак] д.[але]

Меняется и религия религиозные верования в смысле их усложнения. Поскольку эта сплоченная социальная группа, говорящая на особом наречии, различающемся от языка соседних племен, начинает противопоставляться массе общинников, среди которых она живет и действует, то возникает вопрос об особом их названии. Ясно, ~~ни тер название их купцами, ни название~~ что, если им будет усвоено название купцы, то это будет слишком узко. В городах живут и не только купцы. Если назвать их вообще горожанами – это будет не точно, поскольку эти элементы не всегда и не все время живут в городах. Значит, нужно какое-то иное название и это название дается, при чем очень часто бывает трудно понять первоначальный смысл этих названий⁹⁴.

Коснемся сперва возникновения бургундов⁹⁵.

Как известно, Тацит⁹⁶, который хорошо знал Германцев⁹⁷ и писал о стране, населявшейся германцами, не упоминает об особом племени бургундов.

До III в. о бургундах мы не [в]стречаем упоминания ни у одного историка⁹⁸.

ЦДАМЛМ України. – Ф.1292. – Оп.І. – Од. зб. 57. Юшков С. В..

Тези доповідей: «Общие предпосылки возникновения народности», «К вопросу о политических формах феодального государства (до XIX века)» та ін. – Автограф, маш. з авт. правкою. 1930-і – 1951 рр. 7 док. 41 арк. – Док. 1. – Арк. 1-6.

1. Юсова Н. М. Концепція етногенезу східних слов'ян в українській історіографії 30-40-х рр. XX ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Вип. 20-21. – К.: Ін-т іст. України НАНУ, 2002. – С. 222 – 223; Юсова Н. Зміна акцентів в українській радянській медієвістиці на проблему приєднання України до Росії (кінець 30-х – першої половини 40-х рр. XX ст.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Випуск 9. – К.: Ін-т іст. України НАНУ, 2003. – С. 381-382; Юсова Н. Перегляд концепції М. С. Грушевського про етнічну належність та історико-культурну спадщину Київської Русі в 30 – 40-х рр. XX ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Зб. ст. Вип. 22-23. – Київ, 2003. – С. 244-245; Юсова Н. Від розробки концепції «давньоруської народності» до легітимації терміну «возз'єднання» України з Росією: друга пол. 40-х – поч. 50-х рр. XX ст. // Історіографічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць. / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2004. Вип. 14. – С. 416 та ін.

2. Детальніше див.: Аксёнова Е. П., Васильев М. А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930 – 1940-х годов // Славяноведение. – 1993. – № 2. – С. 86-104.

3. 50 лет советской исторической науки. Хроника научной жизни. 1917 – 1967 / Под ред. акад. М. В. Нечкиной и д. и. н. Е. И. Городецко-го. Сост. А. И. Алаторцева, Г. Д. Алексеева. – М., 1971. – С. 203.

4. Греков Б. Д. Итоги изучения истории СССР за 20 лет // Известия АН СССР. – 1937. – № 5. – С. 1102.

5. Див.: Артамонов М. И. Достижения советской археологии // Вестник древней истории. – 1939. – № 2. – С. 128-129.

6. Див.: Шнирельман В. А. Злоключения одной науки: этногенетические исследования и сталинская национальная политика // Этнографическое обозрение. – 1993. – № 3. – С. 59.

7. Пор.: Аксенова Е. П., Васильев М. А. Проблемы этногонии сла-

вянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930 – 1940-х годов ... – С. 86.

8. Див., напр.: Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (ЦДАМЛМ України). – Ф. 12922. – Оп. I. – Од. зб. 57. – Арк. 7.

9. Див.: В Президиуме АН СССР // Вестник АН СССР. – 1939. – № 4-5. – С. 175. Пор. з постановою жовтневої сесії 1938 р. Відділення суспільних наук АН СРСР: На сесии ООН АН СССР // Вестник древней истории – 1938. – № 4. – С. 261.

10. Совещание по вопросам этногенеза // Историк-марксист. – 1938. – Кн. 6. – С. 201

11. На сесии ООН АН СССР // ВДИ. – 1938. – № 4. – С. 259.

12. Див.: ЦДАМЛМ України. – Ф. 1292. – Оп. 1. – Од. зб. 110. – Арк. 21.

13. Сапегін А.А. Тематичний план АН УРСР // Вісті АН УРСР. – 1941. – № 1. – С. 44-45.

14. Див.: Науковий архів Інституту історії України НАН України (НА ІУ НАН України). – Оп. 1. – Од. зб. 103. – Арк. 25-25(зв.).

15. Академія наук УРСР у 1941 р. / Склали: С.Є. Боржковський, Т.О. Времева та ін. – К., 1941. – С. 110.

16. Там само. – С. 110.

17. Див.: Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВОВУ України). – Ф. 3561. – Оп. 1. – Од. зб. 237. – Арк. 26.

18. Юшков С. В. К вопросу о происхождении русского государства // Московский юридический институт НКЮ Союза ССР. Ученые записки. Вып. 2. – М.: Юридическое изд-во НКЮ СССР, 1940. – С. 37-59.

19. ЦДАМЛМ України. – Ф. 12922. – Оп. I. – Од. зб. 124. – Арк. 2.

20. Центральный муниципальный архив г. Москвы (ЦМАМ). – Ф. 3038. – Оп. 2. – Ед. хр. 591. – Л. 15; Юшкова Є. С. Спогади про батька // Український історичний журнал. – 1991. – № 7. – С. 101. (99-102).

21. ЦДАМЛМ України. – Ф. 12922. – Оп. I. – Од. зб. 57. – Док. 2. – Арк. 7-14.

22. Там само. – Док. 1. – Арк. 1-6.

23. Див.: Сталин И. В. Марксизм и национально-колониальный вопрос / Сб. избр. ст. и речей. – М. 1939. – 296 с.
24. Там само. – С. 11.
25. Там само. – С. 9.
26. Там само. – С. 9-16.
27. Архив Российской Академии наук (А РАН). – Ф. 142. – Оп. 1. – Ед. хр. 1. – Л. 1-11.
28. Удальцов А. Д. Теоретические основы этногенетических исследований // Известия АН СССР. – 1944. – Вып. I: № 6. – С. 252-265.
29. ЦДАМЛІМ України. – Ф. 12922. – Оп. I. – Од. зб. 57. – Арк. 7.
30. Там само. – Арк. 7.
31. Там само. – Арк. 7.
32. Там само. – Арк. 8.
33. Там само. – Арк. 8.
34. Там само. – Арк. 8-9.
35. Там само. – Арк. 9.
36. Там само. – Арк. 9.
37. Там само. – Арк. 10.
38. Там само. – Арк. 10.
39. Там само. – Арк. 12.
40. ЦДАМЛІМ України. – Ф. 12922. – Оп. I. – Од. зб. 57.– Арк. 3 (зв.).
41. Там само. – Арк. 5 (зв.). Пор.: Там само. – Док. 2.– Арк. 12.
42. Там само. – Док. 2. – Арк. 13-14.
43. Юшков С. В. [Рецензія]: Воблий К., Гуслистий К., Дядиченко В., Лось Ф., Петровський М., Славін Л., Супруненко М., Шерстюк Ф. Нарис історії України. – Уфа, 1942. // Исторический журнал. – 1943. – № 7. – С. 90.
44. У чернетці другої доповіді з аналогічної тематики С. Юшков свої теоретичні міркування відносить до східнослов'янського етногенезу (див.: ЦДАМЛІМ України. – Ф. 12922. – Оп. I. – Од. зб. 57.– Арк. 1, 2(зв.), але конкретне їх застосування до цієї проблематики, на жаль, не можемо відтворити у зв'язку з втратою наступних листів архівного документу.
45. Див.: Цвибак М. М. К вопросу о генезисе феодализма в древней

Руси // Основные проблемы генезиса и развития феодального общества // Известия ГАИМК. Вып. 103. – М., 1934. – С. 86-100.

46. Див.: НА ПУ НАН України. – Оп. 1. – Од. зб. 56. Звіти інституту за 1944 р. – Арк. 14.

47. Салегін А. А. Тематичний план АН УРСР // Вісті АН УРСР. – 1941. – № 1. – С. 44-45.

48. Див.: НА ПУ НАН України. – Оп. 1. – Од. зб. 103. – Арк. 25-25-(зв.).

49. Академія наук УРСР у 1941 р. / Склали: С. Є. Боржковський, Т. О. Времєва та ін. – К., 1941. – С. 110.

50. Там само. – С. 110.

51. Там само. – С. 107.

52. Див.: ЦДАВОУ. – Ф. 3561. – Оп. 1. – Од. зб. 237. – Арк. 26.

53. Юшков С. В. К вопросу о происхождении русского государства // Московский юридический институт НКЮ Союза ССР. Ученые записки. Вып. 2. – М., 1940. – С. 37-59.

54. Юшков С. В. До питання про походження русі // Ін-т мовознавства АН УРСР. Наукові записки. Т. 1 / Відп. ред. акад. Л. А. Булаховський. – К., 1941. – С. 137-156.

55. ІА НБУВ. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 16. – 215 арк.;

У названу справу входить окремий відбиток статті С. Юшкова «До питання про походження Русі» (Арк. 1-10) та перший випуск «Наукових записок Інституту мовознавства», де вона була опублікована (Арк. 11-215). На відтиску статті, є автограф дарчого напису С. Юшкова з присвятою своїй дружині К. Юшковой: «Дорогой жене и другу Екатерине Николаевне Юшковой от автора» (Арк. 1).

56. Академія наук УРСР у 1941 р. ... – С. 136, прим. 1.

57. Там само. – С. 137.

58. Там само. – С. 156.

59. Там само. – С. 146.

60. А РАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1941 р. – Ед. хр. 2. – Л. 38-39.

61. ЦДАМЛМ України. – Ф. 1292. – Оп. 1. – Од. зб. – Док. 1. – Арк. 2.

62. Мавродин В. В. Образование русского национального государства. – М.-Л.: ОГИЗ-Соцэкгиз, 1939. – 195 с.; Мавродин В. В. образо-

вание русского национального государства. – М.-Л.: ОГИЗ-Госполи-
тиздат, 1941. – 207 с.

63. Юсова Н. Володимир Мавродін та генезис концепції давньо-
руської народності в радянській історіографії: кінець 1930-х – початок
1940-х рр. // Український історичний збірник-2004 (вип. 7). / Гол. ред.
В. Смолій, заст. гол. ред. Т. Чухліб. – К.: Ін-т іст. України НАНУ, 2004.
– С. 448-449.

64. ЦДАМЛМ України. – Ф. 1292. – Оп. 1. – Од. зб. 120. – Арк. 1-
1(зв.).

65. Юшков С. В. До питання про походження Русі // Ін-т мовознав-
ства АН УРСР. Наукові записки. Т. 1 / Відп. ред. акад. Л. А. Булахов-
ський. – К., 1941. – С. 137-156.

66. И. В. Сталин. Национальный вопрос и ленинизм. Ответ това-
рищам Мешкову, Ковальчуку и другим. // Сочинения. – Т. 11. 1928 –
март 1929. – М.: Государственное издательство политической литера-
туры, 1949. – С. 333-355.

67. НА ПУ. – Оп. 1. – Од. зб. 165. – Арк. 4.

68. Там само. – Оп. 1. – Од. зб. 214-215. – Арк. 8;

Детальніше про згадану конференцію в контексті функціонування
ПУ АН УРСР див.: Юсова Н. Наукова діяльність Костя Гуслистого в
останні роки роботи в Інституті історії АН УРСР (1949 – 1952 рр.) //
Український історичний збірник-2002. Вип. 5. – К.: ПУ НАНУ, 2003.
– С. 438-440.

69. В оригіналі використано літеру «и». Логічно припустити, що ав-
тором допущена описка, а тому слід вжити літеру «о».

70. Сталін Йосип Вісаріонович (1879 – 1953 рр.) – політичний і
державний діяч СРСР; до 1917 р. – професійний революціонер; член
РСДРП з 1898 р., а керівних органів партії – з 1917 р. Один з орга-
нізаторів та керівників Жовтневого перевороту 1917 р. На державних
посадах з 1917 р.; нарком з питань національностей – 1917 – 1922 рр.;
голова уряду СРСР з 1941 – по 1953 рр. З 1922 – по 1953 рр. – гене-
ральний (/ – перший) секретар ЦК ВКП(б) (/ – КПРС).

71. У авторській редакції це слово написано як «устойчивость», але
нами воно подається так як в загальновідомій цитаті Й. Сталіна.

72. И. В. Сталин. Марксизм и национальный вопрос // Сочине-

ния. В 16-ти тт. – Т. 2. 1907 – 1913. – М.: Огиз-Госполитиздат, 1946. – С. 296-297.

73. И. В. Сталин. Марксизм и национальный вопрос // Сочинения. В 16-ти тт.. – Т. 2. 1907 – 1913. – М.: Огиз-Госполитиздат, 1946. – С. 297.

74. Тут С. Юшков зробить майже дослівний переказ іншої праці Й. Сталіна «Національне питання і ленінізм. Див.: Й. В. Сталин. Национальный вопрос и ленинизм // Сочинения. В 16-ти тт. Том. 11. 1929 – март 1929. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1949. – С. 334.

75. С. Юшков використовує спочатку думку, а вже потім наводить цитування з праці Й. Сталіна «Національне питання і ленінізм», однак цитата міститься не на 334, а на 335 сторінці. Логічно було б вказати дві сторінки – 334-335. Див. Й. В. Сталин. Национальный вопрос и ленинизм // Сочинения. В 16-ти тт. Том. 11. 1929 – март 1929. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1949. – С. 335.

76. В тексті С. Юшкова надруковано саме слово «капиталистический», але в цитованій праці Й. Сталіна стоїть слово «докапиталистический», що підтверджується й власне логікою змісту.

77. Й. В. Сталин. Национальный вопрос и ленинизм // Сочинения. В 16-ти тт. Том. 11. 1929 – март 1929. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1949. – С. 336.

78. Й. В. Сталин. Национальный вопрос и ленинизм // Сочинения. В 16-ти тт. Том. 11. 1929 – март 1929. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1949. – С. 336.

79. Греція Давня (Еллада) – спільна назва території давньогрецьких держав античності (від ахейського, I ст. II тис. до н. е., – до елліністичного, I ст. до н. е., періоду), розташованих на півдні Балканського півострова, островах Егейського моря, узбережжі Фракії, по західній береговій смузі Малої Азії. Перші ранньокласові держави ахейців (Кнос, Фест, Мікени, Тірінф, Пілос та ін.) утворились на початку II тис. до н. е. – в епоху бронзи. З 146 р. до н. е. – після розгрому римлянами Ахейського союзу – Греція підкорялася Риму, а з 27 р. до н. е. на її території утворена провінція Ахайя. З IV ст. н. е. Греція стала основною частиною Східної імперії – Візантії.

80. Римська імперія – багатонаціональна рабовласницька держав античності, що створена за рахунок експансії латинським м. Рим; її територія включала в себе землі в Європі, Азії та Африці, переважно – регіон Середземномор'я. Перший імператор – Август Октавіан (27 р. до н. е. – 14 р. н. е.). під час режиму принципату зберігалися республіканські установи (30-і рр. до н. е. 280-і р. н. е.). З правління імператора Діоклетіана (284 – 305 рр.) встановлюється режим домінації, тобто – необмеженої монархії. В 395 р. імперія була поділена на Західну і Східну. Західна припинила існування в 476 р., коли було усунуто від влади останнього імператора Ромула Августула. Східна імперія у вигляді Візантії з столицею в Константинополі проіснувала до 1453 р.

81. Апеннінський півострів розташований на півдні Європи; вдається в Середземне море на 1100 км, площа 149 т. км кв. Вздовж півострова простягається гірська система Італії – Апенніни. На півострові розташовані держави: Італія (близько ½ території), Ватикан, Сан-Маріно.

82. Казахська РСР – складова СРСР, розташована в його південно-західній Азіатській частині. 26. VIII. 1920 р. у складі РРФСР утворена Киргизька АРСР, перейменована 19. IV. 1925 р. в Казахську АРСР. В результаті національно-державного розмежування Середньої Азії у 1924 – 1925 рр. всі казахські землі об'єдналися. Тільки з 5 грудня 1936 р. – повноцінна союзна республіка. Столиця – м. Алма-Ата. В 1991 р. внаслідок розпаду СРСР, утворена самостійна держава Казахстан.

83. Лібертини – (від латинського – *libertinus* – вільновідпущеник). В Давній Греції і Давньому Римі відпущені на волю чи такі, що самі викупилися, – раби.

84. Франкська держава – ранньофеодальна держава, що виникла в кінці V ст. на частині території колишньої Західної Римської імперії при завоюванні франками на чолі з Хлодвігом Галії; в результаті завоювань Карла Великого держава включала майже всю Західну і центральну Європу. У франкській державі правили королі з династії Меровінгів і (з 751 р.) Каролінгів (з 800 р. – імператори). Згідно Вердунського договору 843 р. держава була розділена.

85. Тюркська держава – або тюркський каганат, держава племінного союзу тюрків у 552 – 745 рр. на території Центральної Азії, Північно-

го Китаю, значної частини Середньої Азії (до р. Амудар'ї). На початку VI ст. розпався на Західний (середньоазіатський; існував до 740 р.) та Східний (центральноазіатський; розгромлений уйгурами в 745 р.) тюркські каганати.

86. Очевидно, у автора допущена описка, тому що логічно було слово «народність» вжити у множині – «народності».

87. Казахстан – південно-західна азіатська держава. Ще в середині VI – VIII ст. на цій території існував Тюркський каганат, держава карлуків. В IX – XII ст. держава огузів, Караханідів. В XI – XIII ст. зазнав навали сельджуків, кіданей, монголо-татар. В кінці XV ст. утворилось Казахське ханство, що ділилося на жузи. На початок XVI ст. в основних рисах склалася казахська народність. В XVIII ст. Малий і Середній жузи прийняли підданство Росії. З приєднанням Старого жуза в IX ст. в основному всі казахські землі увійшли до складу Росії. В складі СРСР був під назвою Казахської РСР.

88. С. Юшков у своїх теоретичних побудовах спирається на працю Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави». Перше видання англійською мовою в Лондоні 1884 р. Ця праця вміщена у всіх виданнях творів К. Маркса і Ф. Енгельса радянського часу; також багаторазово видавалася окремою книгою російською, українською мовами. Див., напр.: Енгельс Ф. Происхождении семи, частной собственности и государства. – М.: ОГИГ-Госполитиздат, 1948. – 223 с. – С. 185.

89. Енгельс Фрідріх (1820 – 1895 рр.) – німецький філософ і діяч міжнародного революційного руху; один з основоположників марксизму. Разом з К. Марксом – організатор і керівник міжнародної комуністичної партії «Союзу комуністів»; один з організаторів і керівників I та II Інтернаціоналу. Найвідоміші праці «Анти-Дюрінг» та «Діалектика природи», а також фактично завершив II-й та III-й томи Марксового «Капіталу».

90. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. ... – С. 185.

91. Лівінгстон Давид (1813 – 1873 рр.) шотландський дослідник Африки. Здійснив низку довготривалих подорожей по Південній і Центральній Африці; відкрив водоспад Вікторія; разом з Г. Стенлі досліджував озеро Танганьїка.

92. Стенлі Генрі Морган (справжні ім'я й фамілія Джон Роулденс;

1841 – 1904 рр.) журналіст, дослідник Африки. Дослідив майже всю течію р. Конго; його іменем названі водоспади.

93. Наведене закреслене речення є непрямим доказом того, що дана чернетка доповіді готувалася С. Юшковим в евакуації до Алма-Ати в роки війни.

94. Очевидно, що тут відмічаємо втрату сторінок, оскільки продовження тексту є дещо нелогічним. Окрім того, наступний шостий аркуш має нумерацію в правому верхньому кутику лише олівцем, яка зроблена архіваріусом.

95. Бургунди – германське плем'я. Утворили ранньофеодальні королівства: в басейні Рейну – на початку V ст. (завойовано гуннами в 436 р.), в басейні Рони – в середині V ст. (в 534 р. завойовано франками). Від назви племені пішла і назва Бургундія.

96. Тацит (близько 58 р. до н. е. – близько 117 р. н. е.) римський історик. Головні праці присвячені історії Риму та Римської імперії – «Аннали», «Історія», але не всі книги збереглися; також описував релігію, суспільний устрій та побут давніх германців.

97. Германці – давні племена індоєвропейської мовної групи, які мешкали до I ст. до н. е. Між Північним і Балтійським морями, Рейном, Дунаєм. Жили родовим ладом, що в перші століття нашої ери перебував у стані розкладу. В IV – VI ст. відіграли головну роль у так званому Великому переселенні народів, зайнявши більшу частину Римської імперії, та утворивши ранньофеодальні держави – вестготів, вандалів, остготів, бургундів, франків, лангобардів.

98. На цьому авторський текст обривається.

Natalia Yusova

AN ELABORATION OF THEORETICAL PROBLEMS OF ETHNIC GENESIS BY SERAPHIM YUSHKOV (1940-s)

On the basis of discovered archives sources the article throws light upon theoretical views of S. Yushkov on the problems of ethnic genesis. The author gives particular attention to the scientist's reflections upon ethno-category «narodnost» (nationality). In the appendix to the article there are given theses of Yushkov's reports on mentioned subject-matter, which are kept in personal fund of S. Yushkov in the Central state archives-museum of literature and arts of Ukraine.